

Оля Гнатюк
доктор гуманістичних наук, професор
Варшавського університету
та Національного університету
«Києво-Могилянська Академія»

Ola Hnatiuk
PhD in Humanity, professor
at University of Warsaw
and Kyiv Mohyla Academy
ola.hnatiuk@gmail.com

Східна Галичина: один край — два П'ємонти

Eastern Galicia: one country — two Piedmont`s

В статті проаналізовано міт Галичини як П'ємонту в польському і українському трактуванні, а також ментальні мапи поляків і українців напередодні боротьби за незалежність 1917–1921 рр.

Прагнення бачити в Галичині винятково свій «П'ємонт» тривалий час стояло на перешкоді польсько-українському порозумінню. Аж до недавнього часу польська історіографія, присвячена Галичині доби автономії вбачала в українцях конкурента, який намагався досягнути своєї мети коштам поляків і використовував при цьому нечесні методи, спираючись на австрійське покровительство. І навпаки – українська історіографія підкреслювала всілякі зловживання поляків, які використовували своє панівне становище як у краю, так і в Відні.

Ментальні мапи початку ХХ століття віддзеркалювали взаємно виключні проєкти творення незалежних польської та української держав. Бачення цих держав як винятково національних унеможлилювало порозуміння і робило конфлікт неминучим. Поразка українців у війні з поляками за Східну Галичину не означала відмови ані від ідеї незалежності, ані від ідеї соборності. Тому з польського боку всі намагання перетворити Східну Галичину в органічну і невід'ємну частину Польщі викликали спротив, як у формі політичної боротьби чи

спротиву підпільних структур і організацій, так у формі заперечення символічного домінування.

Ключові слова: Східна Галичина, П'ємонт, цивілізаційна місія, ментальні мапи.

The article analyzes the myth of Galicia as Piedmont in the Polish and Ukrainian interpretation, as well as mental maps of Poles and Ukrainians on the eve of the struggle for independence of 1917–1921.

The desire to see only own Piedmont in Galicia has long been an obstacle to Polish-Ukrainian reconciliation. Until recently, Polish historiography on the autonomy of Galicia saw Ukrainians as a competitor who tried to achieve his goal at the expense of the Poles and used dishonest methods, including Austrian patronage. Conversely, Ukrainian historiography emphasized all the abuses of Poles, who used their dominant position both in the region and in Vienna.

Mental maps of the early twentieth century were mutually exclusive projects for the creation of independent Polish and Ukrainian states. The vision of these states as exclusively national made it impossible to understand and made conflict inevitable. The defeat of the Ukrainians in the Polish-Ukrainian war for Galicia did not mean the rejection of either the idea of «independence or the idea of unity». Therefore, all attempts by the Polish side to turn Eastern Galicia into an organic and integral part of Poland provoked resistance, both in the form of political struggle or resistance from underground state structures and organizations, and in the form of denial of symbolic domination.

Key words: Eastern Galicia, Piedmont, civilization mission, mental maps.

1. Чий П'ємонт?

Автономія, яку в межах Австро-Угорщини після 1867 року отримала Галичина, з погляду Відня мала сприяти лояльності провінції і стримувати ірреденту. Справді, лоялізм став найбільш поширеним напрямком серед польських галицьких політиків останньої третини XIX століття – початку XX століття, досить згадати слова, яке послі Краєвого Сейму спрямовали до цісаря Франца Йосифа I: «при Тобі, Ваша Величність, стоїмо і хочемо стояти», і які стали на майже півстоліття символом такої

Оля Гнатюк

політичної позиції. Цього напрямку від «нової ери» початку 1890-их років стала притримуватись також народовецька частина галицького українського політикуму («українофіли»). Однак лоялізм як польських, так і українських галицьких політиків, не заважав прагненням збільшити межі автономії краю, а навіть мріяв збільшити межі самого краю за рахунок суміжних земель, де проживали співвітчизники (*rodacy*), що могло би стати початком квазі-державної структури. Найбільш сміливі польські галицькі проєкти передбачали перетворення Австро-Угорщини в Австро-Угорщино-Польщу, зі спільним цісарем чи окремим володарем. Лише поодинокі проєкти виходили поза межі Галичини – під скіпетром цісаря планувалося об'єднання поділених між імперіями територій – відповідно польської і української. Водночас, при всьому лоялізмі політичних еліт Краю, в їхній уяві Галичина була покликана відіграти особливу роль, яку порівнювали до ролі П'ємонту в процесі об'єднання Італії.

Метафора Галичини як польського П'ємонту поширилась в останній чверті XIX століття. Метафора українського П'ємонту, яка вперше виникла в середовищі Київської Громади, закріпилася за Галичиною завдяки Михайлові Грушевському¹. Активно її використовували принаймні до початку 1920-их років. Згодом ці метафори стали загальним місцем в українській та польській історіографії, і увійшли в шкільні підручники. Метафора П'ємонту стала ширше вживаною, ніж розмаїті аналогії до італійського *Risorgimento*, Молодої Італії, ірреденти, оскільки ставила наголос саме на об'єднанні розділених між різними державами італійських земель і провідній ролі найбільш просунутої в процесі націотворення провінції. Слов'янські «будителі» бездержавних народів Габсбурзької імперії дуже

¹ *Михайло Грушевський*, Українській П'ємонтъ, УКраинский Вѣстникъ, 1906 нр 2, с. 104-108. Сучасне видання: Український П'ємонт // М. Грушевський, Твори: у 50 т.; редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Видавництво «Світ». 2002. Т. 1. С. 444-447.

уважно стежили за розвитком подій в Італії і черпали натхнення як щодо ідей, так і форм італійського національно-визвольного руху².

Що означала метафора П'ємонту для польських та українських політичних діячів? Чи відповідала вона політичним, економічним та культурним реаліям Галичини зламу XIX та XX століть, чи навпаки, політики видавали бажане за дійсне? І чи могли паралельно функціонувати на одній території два П'ємонти, навіть лише як метафора?

Вже сам факт, що в Галичині вбачали край, який мав відіграти роль поза своїми межами, і навіть більше – поза межами Габсбурзької імперії, свідчить про те, що політична уява галицьких еліт, попри перевагу лоялізму, мала водночас й інші орієнтири. Тому метафора П'ємонту, що означала об'єднання поділених земель, хоч би тільки в формі уявленої спільноти, стала однаково важливою як для поляків, так і українців³.

В останній чверті XIX століття і польські, і українські еліти, розуміючи безпросвітне становище на підпруських та підросійських територіях, вирішили створити саме в Галичині підвалини під розвиток національної культури, освіти та громадського життя. Цьому сприяла автономія, яку Відень надав окремим регіонам після перетворення Габсбурзької монархії в дуалістичну Австро-Угорщину 1867 року. В Галичині було створено низку інститутів, зокрема Краєвий Сейм, Краєвий відділ (місцева адміністрація), Краєву шкільну раду, тощо; запроваджено польську мову, а в деяких сферах також українську.

В реальному політичному вимірі ця ідея обмежувалась до боротьби за здобуття більшої політичної ваги в Відні. Безумов-

² *Anna Procyk*, *Giuseppe Mazzini's Young Europe and the Birth of Modern Nationalism in the Slavic World*. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2019.

³ Писали про це м. ін.: *Józef Buszko*, *Galicja 1859–1914, Polski Piemont?*, Warszawa 1989; *Paul Robert Magocsi*. *The Roots of Ukrainian Nationalism. Galicia as Ukraine's Piedmont*. Toronto : Toronto University Press, 2002.

ного успіху добилися поляки: їхні інтереси на центральному рівні представляло чимало політиків (в самій Галичині у політичному та економічному житті домінували польські землевласники)⁴. Хоч українці не досягли аналогічного успіху, то вже сам факт участі в політичному житті країни на найвищому рівні віденського парламенту – Рейхсрату (Державної ради), як і поява в краю цілої плеяди політичних діячів та повного політичного спектру, від християнських демократів до соціалістів, свідчить про те, що протягом менш ніж півстоліття побудовано політичний та інституційний фундамент під майбутню емансипацію українців⁵. Можна, отже, сказати, що доба галицької автономії – час сформування політичних еліт – польських, українських та єврейських.

В економічному розумінні Галичина була порівняно з іншими провінціями відсталим регіоном; наприкінці XIX ст. близько 80 відсотків населення були селянами, а на початку XX ця цифра дещо зменшилась – до 75 відсотків⁶. Як вважають

⁴ Крім найвищої посади в Краю – намісника, поляки виконували найвищі функції в Австро-Угорщині, для прикладу – прем'єр міністрами Австро-Угорщини побувало трьох поляків, в тому Казімеж Бадені; в його кабінеті міністром закордонних справ став Агенор Голуховський – молодший, Леон Білінський – міністром державної казни. Як писав польський дослідник, Вальдемар Лазуга, у Відні подейкували, що Австрії загрожує колонізація.

⁵ Див. напр. *Олена Аркуша*, Українське представництво в Галицькому сеймі (1889–1901), Львів, 1997, а також розвідка віденського історика Гаральда Біндера (*Harald Binder*, *Galizien in Wien: Parteien» Wahlen, Fraktionen und Abgeordnete im Übergang zur Massenpolitik* (Vienna, 2005)). Сергій Плохій вважає українців бенефіціантами Весни народів, і тими, хто найбільше втратив внаслідок лояльності до Габсбурзького престолу після конституційної реформи (*S. Plochy*, *The Gate of Europe: History of Ukraine*, р. 163 і 170; *С. Плохій*, *Брама Європи. Історія України*, пер. Романа Клочка, Харків, Клуб сімейного дозвілля, 2016).

⁶ Існувало навіть словосполучення «галицька нужда». Пор. напр. *S. Szczepanowski*, *Nędza Galicji w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego*, Lwów 1888.

польські дослідники економічної історії, віденський уряд навмисне консервував цей стан. Але й польські землевласники були більш ніж зацікавлені збереженням status quo, оскільки розвиток промисловості та модернізаційні процеси з цим пов'язані похитнули б їхнім пануванням у краю⁷.

Попри економічну відсталість, у сфері культури і науки українці і поляки добилися серйозних успіхів. Найважливіші польські організації та установи, зокрема, Оссолінеум та Польська академія знань, мали своїх українських близнюків. Найбільшу роль відіграло Наукове Товариство імені Шевченка, фінансоване здебільшого наддніпрянцями. Саме навколо НТШ зосередились українські інтелектуальні сили і саме там виникли найважливіші для українського націотворення інтелектуальні продукти: *Історія України-Руси* та географія України.

В сфері освіти в рамках Краєвої ради шкільництва тривало змагання між поляками та українцями як щодо співвідношення кількості шкіл, так і щодо питання, яке на зламі століть стане кісткою незгоди: створення українського університету. Тривалий час, аж до 1890-их років, на перешкоді розвиткові освіти стояли польські еліти, переважно великі землевласники, які намагалися стримати емансипацію інших суспільних прошарків⁸. В поширенні навичок читання, особливо газет, вони вбачали загрозу для свого панівного становища. Аж до кінця XIX століття Галичина залишалась регіоном з найнижчим в Австро-Угорщині рівнем грамотності (в 1880 році – майже 90% неписьменних, а напередодні Першої світової війни – близько

⁷ Класичною працею, в якій проаналізовано взаємини в Галичині є «Під скіпетром Габсбургів» Генрика Верещицького (*H. Wereszycki, Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe, Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1975*).

⁸ Michał Baczkowski, *Analfabetyzm w Galicji w dobie konstytucyjnej (1867–1914)*, [w:] *Naród – państwo, Europa Środkowa w XIX i XX wieku: studia ofiarowane Michałowi Pułaskiemu w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2006, s. 113.

Оля Гнатюк

40%)⁹. У порівнянні з П'ємонтом того часу в Галичині анальфабетів було в чотири рази більше. У Чехії та Моравії кількість неписьменних вмішалась в межах кількох відсотків. Це різкий контраст з Галичиною і ще раз вказує на відсталість провінції, навіть у сфері освіти, в порівнянні з іншими регіонами Австро-Угорщини, та й самим П'ємонтом. Рівень анальфаетизму в Галичині зменшився на початку ХХ століття, однак далі залишалась відчутна різниця (в середньому майже вдвічі більше неписьменних). Якщо італійський П'ємонт зміг відіграти роль каталізатора в створенні об'єднаного Королівства Італії, то це сталося завдяки тому, що цей регіон був з-посеред італійських земель (і залишається по сьогоднішній день) найбільш розвинутим за всіма показниками, – від економічного починаючи, на освітньому і культурному закінчуючи. Вочевидь, у Відні порівняння Галичини з П'ємонтом викликало посмішку.

З погляду Відня Галичина була однією з найбільш відсталих провінцій, себто простором, який від початку перебування в імперії, себто першого поділу Давньої Речі Посполитої, потребував цивілізаційної місії. Ця колонізаційна риторика доби Просвітництва залишилась *loci communes* у способі зображення Галичини як провінції Австро-Угорщини аж до кінця існування імперії, і належала до інструментів підпорядкування (колонізації) провінції¹⁰. Аргумент запізнення і, відтак, необхідності проведення цивілізаційної місії, виявився дуже придатним в політичному протистоянні поляків та українців в Східній Галичині. Польські політики всіляко підкреслювали відсталість українців з суспільного, економічного та освітнього погляду.

⁹ Див.: *Michał Danielak*, 3.765.702 analfabetów: Śląsk, Galicya, W. Ks. Krakowskie, Kraków, Wydawnictwo Szkoły Ludowej, 1894; s. 8-10, а також: *T. Piłat*, Najważniejsze wyniki spisu ludności Galicji z 31 grudnia 1880, „Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych”, t. 6, z. 2, 1881, tab. V b.

¹⁰ Більше про це: *Larry Wolff*, *The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture*, Stanford, Stanford University Press, 2010. Там також ширша література.

Аргументи, які лунали з їхнього боку падали на благодатний ґрунт західного (в тому також австрійського) стереотипу про східноєвропейців. Можна у цьому випадку говорити про механізм проєкції – відсталість, приписувану західними просвітителами Річ Посполитій, а згодом – австрійськими просвітителами мешканцям Галичини¹¹, поляки перенесли на галицьких українців.

Напередодні Першої світової війни і українці, і поляки сподівалися від «П'ємонт» поштовху, який започаткує процес об'єднання всіх земель. Поляки вбачали в Галичині «ковчег, у якому Польща знайшла прихисток від хвилі варварського потопу» і вірили, що якби Австрія зникла, «через кількадесят років поляків можна було б знайти не над Віслою чи під Карпатами, а хіба під Алтаєм», як сказав президент Львова, Флоріан Земялковський 1868 року. Той самий Земялковський був автором іншого, набагато тривалішого міту: про українців як німецьку вигадку. Політики різних напрямків могли сперечатися щодо тактики, але були одноставні у переконанні, що саме їхній край в добу автономії покликаний відіграти виняткову роль у всепольському масштабі. Особливе значення для творення міту мали краківські консерватисти, а за сумісництвом – представники краківської історичної школи.

Можна, отже, вважати, що метафора П'ємонт більше віддзеркалювала добре приховані під лоялізмом політичні амбіції, аніж реальне становище в Галичині. Лише в одній сфері, себто культури і науки вона відповідала справжнім досягненням.

Як дивилися на ідею українського П'ємонт поляки та на ідею польського П'ємонт – українці? Польські політики проявляли амбівалентні почуття: з одного боку, вбачали в ньому не надто небезпечного конкурента, бо щиро вірили в відсталість

¹¹ Див. класичну працю *Ларі Вульфа* «Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва» (пер. з англ. С. Біленького, Київ : Критика 2009), а також його вище наведену працю *Ідея Галичини*.

Оля Гнатюк

українців. З іншого – розуміли, що в ширшому масштабі це москвофіли, завдяки своїм впливам та зовнішній підтримці з боку Росії є більшою загрозою. Тому до початку Першої світової війни над бажанням не допустити розвитку українського руху переважило дещо самовпевнене переконання, що краще мати в Галичині український П'ємонт, ніж занадто сильних москвофілів¹². Натомість після війни, особливо на початку 1920-их років, сталося навпаки: польська влада підтримувала москвофілів для протипаки вже не метафоричному П'ємонту, а реальній політичній і військовій силі українців, для яких ідеалом, попри програну війну, залишилась самостійна і соборна Україна. Цей український П'ємонт на території Другої Речі Посполитої намагалася знищити не лише польська влада, а й радянська. Край йому поклала радянська окупація Львова 1939 року. Здавалось, що пам'ять про галицький П'ємонт зникла. Однак з відродженням незалежності вона повернулася, а згодом увійшла до скільних підручників історії.

Як ставились українці до ідеї польського П'ємонту? Якщо Галичина в очах Грушевського і його прихильників мала сприяти українському національному відродженню, відповідно політична, економічна і культурна домінація поляків в Галичині викликала з одного боку побоювання, з іншого – прагнення зрівнятися в силах. Напередодні Першої світової війни на сторінках «Діла» чітко виражено українську позицію: *Свобода польського народу не може бути неволею українського народу, польський П'ємонт в Галичині не може бути продовженням польської Річи посполитої...*¹³.

¹² Щоправда, табір націонал-демократів з Романом Дмовським на чолі підтримував москвофілів з метою послабити український національний рух не лише в межах Російської імперії, а й в Галичині.

¹³ Польський П'ємонт, «Діло» 9 травня (26 квітня) 1912, с. 3. Цит. за: *Іван Монолатій*, Витоки польсько-українських суперечностей: роль партій та громадських інститутів поляків Галичини, в кн.: Великий Володимир, Монолатій Іван, Плекан Юрій, «Були трактовані наскрізь гуманно...».

Суперечка навколо того, чиїм П'ємонтом була Галичина продовжувалась і в еміграції, навіть серед кіл, які підтримували ідею польсько-українського порозуміння, до яких належало середовище паризької «Культури». Характерним прикладом є принагідні міркування Станіслава Вінценза, одного з найбільших прихильників польсько-українського порозуміння. Він вважав, що готовність визнати право українців вважати Львів П'ємонтом для національного руху аж ніяк не може означати відмови від уявлення про Львів як П'ємонт польського національного руху. І Вінценз, і інші польські автори «Культури» зазвичай відзначали, що Львів був полем діяльності польських патріотів – Пілсудського, стрілецького руху, Сокола та дав Другій Річ Посполитій цілу плеяду чільних діячів. Відтак, сподівання українців на те, що захоплення Львова не зустрінеться з рішучою відповіддю з боку поляків, були не просто наївністю, а відсутністю реальної оцінки дійсності – резюмував Станіслав Вінценз. Аналіз аргументів та формулювань, які пролунали в дискусії на сторінках «Культури» дозволяє ствердити, що навіть часова і просторова дистанція суттєво не змінила підходів з обох боків: міти виявилися стійкими до часу і до геополітичних перетворень¹⁴. Повоєнне визнання права українців на Львів не означало готовності відмовитися від міту польського П'ємонту. Відповідно, для українців усвідомлення значення, яке мав Львів для польського національного руху не дорівнювало визнанню прав поляків до Східної Галичини загалом і до Львова зокрема, оскільки трактували, подібно як поляки, столицю краю і територію Східної Галичини як одне ціле.

Косачівський табір для інтернованих осіб в контексті українсько-польських взаємин у Галичині (1918–1919 рр.). Івано-Франківськ, 2019, с. 31.

¹⁴ *Stanisław Vincenz*, *Garść wspomnień o Baziu*, „Kultura” 1962 nr 12 (182), s. 111-120; *Milena Rudnycka*, *List do redakcji*, „Kultura” 1963 nr 3 (185), s. 169-172; *Tadeusz Saryusz-Bielski*, *List do redakcji*, „Kultura” 1963 nr 11 (193) s. 150-154.

Отже, і українці, і поляки покладали надії щодо майбутнього своїх народів на один і той самий край – Галичину, вважаючи Галичину П'ємонтом. Своім П'ємонтом. І одні, і інші не уявляли майбутньої держави без Галичини. І одні, і інші уявляли цю державу як національну. Однак, якщо українці вбачали в поляках найбільш небезпечного супротивника, то поляки здебільшого легковажили політичне значення українців. Треба сказати, що мали для такого трактування достатньо багато інструментів в руках: велику політичну перевагу як у краю, так і в центрі, себто в Державній раді у Відні та в деяких міністерствах, незрівнянно краще економічне становище, а відтак і сильніші громадські та культурні організації. Натомість галицькі українці конструювали свої політичні програми в подвійній чи навіть потрійній конфронтації. Передовсім з поляками, які в реаліях галицької автономії посіли домінуюче становище, по-друге, з австрійською владою, яка виконувала не тільки роль центральної влади, а й арбітра. І, нарешті, з москвофілами та їхніми попечителями. Жодна зі сторін не бажала заходити з арбітром у надто гострий конфлікт. Взаємні стосунки в Східній Галичині, де українці становили більшість, натомість поляки мали владу, неможливо розглядати винятково як двосторонній конфлікт, хоч кожна зі сторін вважала, що саме до неї належить край, тоді як край становив одну (найбільш відсталу) з провінцій імперії.

* * *

Метафора Галичини як і польського, і українського П'ємонту, лише частково віддзеркалює реальну ситуацію. Ні під оглядом розвитку промисловості, ні під оглядом економічної сили міст, ні під оглядом освіти Галичина не нагадувала італійського П'ємонту. Основою для порівняння Галичини з П'ємонтом були винятково прагнення до незалежності. Однак це були прагнення двох національних спільнот, які претендували на творення П'ємонту на одній і тій самій території. Відповідно, бачення іншої спільноти як конкурента породжувало стратегію боротьби, яка була структурно схожою, але мала й суттєві відмінності.

Риторична стратегія, яку прийняли польські політичні сили виникла за аналогією до австрійської «цивілізаційної місії» і мала компенсаційний характер. В українському випадку цей міт виник у конфронтації не стільки з Віднем, скільки з основними політичними гравцями в Галичині: польськими політичними силами та москвофілами.

В Галичині доби автономії створено ті партії, інституції та громадські організації, які були стимулом націотворення – галицького П'ємонту. Водночас, ця роль ні в одному, ні в іншому випадку не була вирішальною. Вирішальною для цих процесів стала Перша світова війна та більшою (в польському випадку) чи меншою (в українському) мірою сприятлива ситуація. Якщо обмежитися поглядом з Галичини, обидві нації опинилися по боці країни, яка зазнала поразки в війні. І поляки, і українці мали свої національні формації в австрійській армії, а, отже, могли трактуватися як спадкоємці країни-учасниці Почв'їрного союзу. Але одна сторона – поляки – зуміла відмежуватися від цієї важкої спадщини, інша – силою обставин, зокрема, й Брестського миру – не спромоглася цього досягнути, тим паче, що на міжнародному форумі перша сторона наполегливо приписувала другій повну залежність і лояльність від німців.

На мій погляд, метафора П'ємонту повинна залишатися в риторичному арсеналі часів галицької автономії, коли цей регіон втішався свободами, яких не мали інші території, що перебували під владою Російської імперії чи Пруссії (у польському випадку). У період російської окупації Галичини 1914–1915 рр. було ліквідовано більшість інститутів та організацій, які могли відіграти рушійну роль. Масштаб австрійських репресій щодо українського населення під час Першої світової війни ще потребує окремого вивчення. Репресії не заторкнули лояльних до австрійської влади польських та українських політиків, але це дало свій відбиток на динаміці подій у 1918 році. Лоялізм як традиційна позиція галицьких політиків – польських та українських – напередодні незалежності гальмував, а не прискорював процеси самовизначення.

Доленосні для України події відбувалися тоді в Києві, де й виникли центральні для державності інституції. Подібну роль відіграла Варшава для Польщі. З погляду Києва процеси в Галичині відбувалися з відчутним запізненням: перший Універсал проголошено понад рік раніше ніж конституювалася Українська національна рада, акт Злуки відбувся рік після Четвертого універсалу. Іншими словами, у 1918 році все повернулося на круги своя – це Київ, не Львів відіграв роль українського П'ємонту.

2. Ментальні мапи: від уявної до прикладної географії

Наприкінці ХІХ і на початку ХХ століття галицькі українці і поляки, як і інші бездержавні народи Австро-Угорщини, творили уявний простір своїх майбутніх держав. Цей процес конструювання відбувався у взаємному протистоянні, однак головною площиною конфронтації було змагання з імперськими проєктами; адже і українці, і поляки перебували до кінця Першої світової війни в межах імперій. Для обох націй головним противником національних проєктів була Російська імперія, оскільки саме на її території проживала більшість і українців, і поляків. Проте їхня уявна географія¹⁵ спиралася на різних прин-

¹⁵ Студії над роллю ментальних мап у націотворенні виникли в руслі так званого «просторового повороту» (spacial turn, за аналогією до narrative turn) у методології гуманітарних, соціальних наук та географії. Це відносно новий напрямок; короткий його підсумок можна знайти у працях Карла Шльогеля та Фрітйофа Шенка (*Schenk Frithjof Benjamin: Mental Maps: Die Konstruktion von geographischen Räumen in Europa seit der Aufklärung: Literaturbericht*, in: *Geschichte und Gesellschaft* 28 (2002), pp. 493-514; *Schenk, Frithjof Benjamin: Mental maps: the cognitive mapping of the continent as an object of research of European history. European History Online (EGO)*, 2013. *Schlögel, Karl: Im Raume lesen wir die Zeit: Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik*, Munich 2003). Першою працею, присвяченою просторовим уявленням про Східну Європу було «Винайдення Східної Європи» Ларі Вульфа (*Larry Wolff: Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment. Stanford University Press*, 1994; укр. пер. Сергія Біленького і Тараса Цимбала Київ, «Критика» 2009).

ципах: якщо перші зверталися насамперед до аргументів, почерпнутих зі статистики про етнічний склад населення, мову та віросповідання, то другі – до історичних карт. У польському наративі акцентовано увагу на історичності польської нації і, навпаки – на неісторичності української. На польській ментальній мапі близько 40% становили землі, які українці вважали своїми етнографічними територіями; і відповідно, приблизно стільки ж української ментальної мапи становили території, які знаходилися й на польській мапі.

Найновіша книжка Вульфа про роль Вудро Вільсона у перетворенні східноєвропейського простору є продовженням досліджень цього історика про ментальні мапи (Larry Wolff. *Woodrow Wilson and the reimagining of Eastern Europe*, Stanford University Press, 2020). Про роль географів у перетворенні Центрально-Східної Європи після Першої світової війни перші розвідки з'явилися в останньому десятилітті, серед них виділяємо праці, дотичні до українського та польського простору: книжки Стівена Сігеля (*Steven Seegel, Mapping Europe's Borderlands* University of Chicago Press, 2012 та *Map Men: Transnational Lives and Deaths of Geographers in the Making of East Central Europe*, University of Chicago Press, 2018), а також Мацея Гурного (*Maciej Górny, Kreślarze ojczyzn: Geografowie i granice międzywojennej Europy*, Warszawa: PAN, 2017). Крім того, декілька статей про українських та центральноєвропейських географів (*Ihor Stebelsky. Putting Ukraine on the map: The contribution of Stepan Rudnyts'kyi to Ukrainian nation-building*, *Nationalities Papers*, vol. 39, nr 4, 2011, pp. 587-613; *Johann Arnason, Historians in Search of Borders. Mapping the European East*, in: *Themenportal Europäische Geschichte*, 2006, <www.europa.clio-online.de/essay/id/fdae-1372>; *Maciej Górny, „Futurystyczna geografia”. Rola geografów w kształtowaniu granic Europy Środkowo – Wschodniej i Południowo – Wschodniej w latach 1914–1920*, в: „*Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*”, 2013, v. XLVIII, s. 117-139). Про геополітичне конструювання простору на порозі незалежності України писав Роман Шпорлюк (*Szporluk R., The Soviet West-or Far Eastern Europe? “East European Politics and Societies”* 1991, 5(3), p. 466-482), однак для нашої теми – період до і після Першої світової війни – важливіша його розвідка *Формування модерної України: західний вимір*, вперше опублікована 2001 року (в Україні увійшла до вибраного: *Роман Шпорлюк, Формування модерних націй: Україна, Росія, Польща, Київ «Дух і Літера»* 2016, С. 331-374).

Після завершення Першої світової війни ментальні мапи перетворилися в реальні політичні, а навіть геополітичні концепти, щоб згадати лише найвідоміший з них – ягеллонську ідею. Географічні мапи, хоч покликалися на дослідження і статистичні дані, великою мірою базували на ментальних мапах. І саме мапи та їхні творці відіграли суттєву роль під час переговорів Паризької мирної конференції. Мапи, а також національні інтерпретації статистичних даних з переписів населення, студій над діалектологією і навіть етнографічних польових дослідження, які велися наприкінці XIX і на початку XX століття відіграли у формуванні аргументів делегацій вагому роль. Прикладне призначення мап, опрацьованих на основі розмаїтих даних найяскравіше проявилось у переговорах Паризької конференції.

2.1 Відновлення Давньої Речі Посполитої в давніх кордонах

Основу для польської ментальної мапи становили території Давньої Речі Посполитої до першого поділу 1772 року¹⁶. Однак, на початку XX століття, і особливо в період 1917–1920 рр.¹⁷, на

¹⁶ *Hanna Dylągowa*. Koniec Rzeczypospolitej. Granica wschodnia w świadomości Polaków XIX i XX w. Kilka refleksji historycznych [w:] „Przegląd Wschodni” 1992/1993, vol. II z. 4 (8), s. 915-919; *Piotr Eberhardt*, Koncepcje granic państwa polskiego u progu odzyskania niepodległości [w:] „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej” v. 4 (2015), s. 9-35; *Того ж автора*, Wizje i projekty polskiej granicy wschodniej w latach 1914–1921 [w:] „Przegląd Wschodni” 1998, v. V z. 2(18), s. 337-360. Про уявлення поляків щодо майбутніх кордонів див.: *Roman Wapiński*, Polska i małe ojczyzny Polaków: Z dziejów kształtowania się świadomości narodowej w XIX i XX wieku po wybuch II wojny światowej, Wrocław–Warszawa–Kraków, Ossolineum, 1994. З українських досліджень слід згадати *Геннадія Корольова*. У пошуках «історичної» Речі Посполитої: польський національний рух, «історичні права» та федералізм (1916 – початок 1919 рр., в: «Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.», Інститут історії НАНУ, Київ 2018, вип. 13, с. 99-122).

¹⁷ Див. напр.: *Edward Maliszewski*. Mapa narodowościowa ziem polskich, Warszawa : Wydawnictwo Biura Pracy Społecznej, 1919; Just think! There are 30 million Poles. Warszawa, tamże, 1919.

цю мапу потрапляє й Київ, і навіть Переяслав, хоч від Андрусівського перемир'я 1667 року вони до Речі Посполитої не належали. Натомість Лубни, Гадяч чи Полтава – опинилися поза межами цих мап; в основному кордон пролягав по лінії Дніпра. Це означає, що польська ментальна мапа початку ХХ століття охоплювала території більші, ніж до початку поділів, але менші, ніж Давня Річ Посполита на початку ХVІІ століття.

Отже, польське мапування легко впоралося з існуючими на той час поділами: територіями Давньої Речі Посполитої під Пруссією, Австро-Угорщиною та Росією. Відновлено і навіть дещо поширено мапу до 1772 року на терени, як вважалося, «цивілізаційно приналежні до польської культури». Поляки уявляли територію Галичини як частину майбутньої відновленої держави і навіть гадки не мали, що могло би бути інакше, попри те, що політичне протистояння між галицькими поляками і українцями, що почалося від Весни народів у середині ХІХ століття, на початку ХХ століття увійшло в гостру фазу.

Носії візії відновленої Речі Посполитої не приймали до відома, що значну частину цієї території населяють не-поляки і що протягом ХІХ століття відбулися модернізаційні процеси, і то всупереч імперській політиці, і всупереч політиці основного гравця в Галичині – великих землевласників. Складовою цих процесів була емансипація тих народів, які були мешканцями Давньої Речі Посполитої – українців, литовців, білорусів, євреїв. Ці процеси охопили також поляків – змінилася формула ідентичності, з давньої річпосполитської (громадянської) на модерну, націоналізовану, польську (в сенсі етнічному)¹⁸. Якщо в Давній Річ Посполитій ті, хто не належав до шляхти, не мав права бути обраним до Сейму, і, відтак, не належав до уявленої спільноти, то наприкінці ХІХ століття емансипаційні процеси, а за ним – націотворчі, торкнулися всіх верств населення. Після скасування панщини (1848 року в Габсбурзькій імперії, 1861 – в Російській), а згодом – з отриманням виборчих прав (1867 року

¹⁸ Див.: *Тімоті Снайдер*, Перетворення націй: Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999, Київ, «Дух і Літера» 2012.

Оля Гнатюк

в Австро-Угорщині, загальне виборче право – 1907 року; 1905 року – в Російській імперії), селяни і містяни здобули, хоч не рівне з землевласниками чи духовною ерархією, але все ж таки, – право голосу. Наприкінці XIX століття боротьба за ці голоси набула форми національного протистояння. Селяни, парафразуючи формулу Юджина Вебера, поступово перетворювалися в українців. Або в поляків.

В умовах Австро-Угорщини та Російської імперії українське національне питання було нерозривно зв'язане з соціальним, а вістря визвольних прагнень було спрямоване не стільки проти центральної влади (Відня чи Петербурга), скільки проти тих, хто мав реальну владу в краю, себто передовсім проти поляків. Напередодні Першої світової війни в Галицькому краєвому сеймі та виконавчій владі домінували «подоляки» – консервативні польські землевласники, – і саме вони не допускали до впровадження компромісної зміни до чинного виборчого законодавства, яка б збільшила частку українського представництва в сеймі. На їхній погляд не могло бути мови про втілення в життя українського постулату з вимогою поділу Галичини на два автономні краї в межах Австро-Угорщини – Східну і Західну Галичину (хоч цей поділ віддзеркалював історичний поділ часів Давньої Речі Посполитої, з окремим Руським воєводством).

2.2 Ментальні мапи України

В українському випадку «мапування» території було процесом складнішим, ніж у польському. Поділ на підросійську та півдавстрійську території долався поволі в другій половині XIX століття. В ідею соборної України оформився остаточно на зламі XIX та XX століть¹⁹. Якщо в середині XIX століття на півдавстрійській території існували чотири різні опції уявленої спільноти: рутенська (австро-руська – консервативна), польська («gente Rutheni, natione Poloni»), загальноруська (всеросійська –

¹⁹ Див.: Роман Шпорлюк, Картографування України: від простору ідентичності до простору рішень в кн.: Шпорлюк Р., Формування..., с. 390-404.

москвофіли), та руська («радикали»)²⁰, то на підросійській території – три: всеросійська, малоросійська та українська. Поступово, починаючи з середини XIX століття, в руській та українській опціях дедалі більшу роль відігравала ідея про спільноту, яка виходила поза межі однієї з двох імперій чи то Російської, чи то Габсбурзької.

В «мапуванні» України брали участь письменники, етнографи, історики, географи та соціологи. Українські романтики, передовсім Тарас Шевченко, але й Пантелеймон Куліш, мали величезний вплив на розвиток галицького «українофільства» і «козакоманії». Переконавання про історичну єдність Наддніпрянщини з Галичиною не підлягало сумніву в середовищі Київської Громади, лідерами якої були вихідці з польської шляхти Володимир Антонович і Тадей Рильський²¹. Іншими словами, думка про те, що мешканці Галичини є частиною більшої української нації, всупереч поширеному переконанню, як любить підкреслювати Роман Шпорлюк, вперше була сформована в Російській імперії, а не в Австро-Угорщині. Це суперечить польському стереотипові другої половини XIX – початку XX століття про «українців як австрійську інтригу». Ідея єдності базувала на історичних, не етнографічних аргументах. Отже, «етнографічний детермінізм» (іронічний вислів Романа Шпорлюка)²² був вагомим, але не вирішальним у творенні уявної спільноти.

²⁰ Про перипетії різних орієнтацій у середині XIX століття див.: *Danuta Sosnowska*, Inna Galicja, Warszawa : Elipsa 2008; наприкінці XIX ст. див.: *Ярослав Грицак*. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота, Київ : Критика, 2006, с. 103-125.

²¹ Антонович читав у Київському університеті св. Володимира лекції з історії Галицької Русі (див.: *Ігор Райківський*. Володимир Антонович і Галичина, в: «Галичина» 2016 нр 28, с. 74). Роль Антоновича в зв'язках з Галичиною годі переоцінити; досить згадати підтримку для політики Нової ери та рекомендацію на кафедрі руської історії в Львівському університеті для Михайла Грушевського.

²² *Роман Шпорлюк*, До дискусії про польсько-українські взаємини, в кн.: *Р. Шпорлюк*, Формування..., с. 381-387.

У цей час галичани також заговорили про цю єдність, але майже до кінця XIX століття не було серед них однастайності. Окрім польського та австрійського проєктів, які ще до половини XIX століття здавалися привабливими, дедалі більшого поширення набув «общерусский», себто російський імперський проєкт (москвофіли). Однак наприкінці XIX століття більшість обрала, на перший погляд, маргінальний український проєкт (народовці або ж «українофіли»). Як писав Роман Шпорлюк, до України, після тривалих і ретельних роздумів вирішили приєднатися австрійські русини²³.

В останній чверті XIX століття в Галичині з'явився «пророк у своїй вітчизні»: Іван Франко з його уявною батьківщиною «від Карпат до Дону»²⁴. Виняткову роль в уявленні спільноти Наддніпрянщини та Галичини зіграв Михайло Грушевський; саме він історично обґрунтував єдність Києва та Львова. Для Грушевського Галичина / Галицька Русь була найбільш західною частиною простору України та, водночас, Східної Європи. Хоч Грушевський використовував термін «етнографічні території», то його аргументи базували на історії, передовсім історії середньовіччя.

Українські історики зверталися, подібно як і польські, до середньовічної давнини, актуалізуючи історичну спільноту означену як Русь-Україна. У XIX столітті галицькі і наддніпрянські вчені, які вписували Галичину в простір давньої Русі використовували поняття «Галицька Русь». Це була готова відповідь на твердження польських істориків про історичну приналежність Галичини до Польщі. Як показав Леонід Зашкільняк, «Галичина в культурній свідомості модерних українців посідала важливе місце маркера минулого, пов'язаного з Давньоруською державою. У період формування модерного світогляду і національної свідомості в XIX ст. Галичина стала

²³ Роман Шпорлюк, Україна: від імперської окраїни до незалежної держави, в: Шпорлюк Р., Формування..., с. 433.

²⁴ Ярослав Грицак, Пророк у своїй вітчизні..., с. 124.

ментальним містком між Давньою Руссю, Козаччиною і новою українською ідеєю»²⁵.

У відносно короткий період 1914–1915 років російська окупаційна влада активно використовувала поняття «Червоная Русь». Ця назва не була нова, вона начебто чергувалася з іншою – «Галицька Русь» і побутувала в наукових публікаціях істориків та етнографів протягом всього XIX століття. Якщо українські вчені воліли вживати Галицька Русь, то прихильники загально-руської спільноти надавали перевагу саме Червоній Русі, оскільки ця друга більше наголошувала на історичному та етнографічному зв'язку з Руссю (Біла Русь – Червона Русь – Велика Русь), і відтак – на історичних правах Росії на ці землі. Цю назву використовували також галицькі москвофіли, підкреслюючи духовний зв'язок з Росією. Актуалізація цієї назви у дискурсі, а також у формі періодичного видання «Червоная Русь» у воєнній дійсності означало тільки одне: намагання розмістити окуповану територію на російській (всеросійській) ментальній мапі.

До історичної аргументації додалися у другій половині XIX століття етнографічні елементи (акцентування на самобутності української народної культури) та філологічні (діалекти української мови). Однак майже до кінця XIX століття політичні програми не виходили поза ідею автономії в межах федерації (то під скіпетром царя, то цісаря). Іншими словами, якщо притримуватися схеми Мірослава Гроха, українське націотворення перебувало на першому, себто науковому етапі. Черговим елементом тріади Гроха було створення політичної програми незалежності; вона виникла майже одночасно на Наддніпрянщині і в Галичині. На зламі століть з'явилася праця Юліана Бачинського, де з марксистських позицій обґрунтовано програму незалежності (*Україна ірредента*, 1895). П'ять років потому опубліку-

²⁵ Леонід Зашкільняк, Галичина на ментальних мапах українців XIX – початку XX століття в: Україна-Європа-світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія : Історія, міжнародні відносини, Тернопіль 2012, вип. 10, с. 104.

Оля Гнатюк

вав свою брошуру Микола Міхновський (*Самостійна Україна*, 1900), що деякий час була політичною платформою Револьюційної української партії, першої української партії на підросійських землях. Національні політичні партії – третій елемент тріади – з'явилися практично паралельно з політичними програмами, а в Галичині навіть дещо раніше (тут варто згадати одне з застережень Романа Шпорлюка до тріади Гроха: іноді три чергові етапи націотворення проходять водночас). Від моменту озвучення гасла «Вільна, велика, політично самостійна Україна, одна, нероздільна від Сяну по Кавказ!» створення цілісної мапи України було лише питанням короткого часу.

Перші мапи, що віддзеркалювали політичні прагнення українців з'явилися до початку Першої світової війни. Географ Степан Рудницький опрацював мапу українських територій, яка долала «штучний поділ між різними державними утвореннями» на основі критерію «української колонізації» і охоплювала території Галичини, Буковини, Волині, Наддніпрянщини, Слобожанщини, причорноморських степів (Новоросії) та Кубані²⁶. В опрацюванні мап недержавних народів другим, не менш важливим ніж історичний, стали філологічні та етнографічні аргументи. Згодом, спираючись саме на ці критерії, набуло поширення поняття «українські етнічні території», яке до сьогодні побутує в українській науці.

На українські мапи періоду 1918–1919 рр., коли йдеться про західні території, потрапили не лише Львів та Перемишль, а й терени на захід від них, вздовж хребта Карпат з містами Сянік, Криниця та Новий Сонч²⁷. Трохи іншу карту, менш просунуту на захід, опрацював один з найвидатніших істориків цієї доби, Мирон Кордуба. Спочатку він опублікував мапу Північно-західної України (1917), а тоді всієї України (1918), де межею,

²⁶ S. Rudnytskyi, *Ukraine: Land und Volk*, Wien 1916, а також англomовне видання *Ukraine: The Land and its People. An Introduction to its Geography*, New York, 1918.

²⁷ Див. напр. мапу: *La Republique Ukrainienne*, Paris, 1919.

коли йдеться про Галичину, були міста Ярослав і Сянік²⁸. Хоч обидва вчені – Рудницький і Кордуба – працювали в один час у Відні, проте їхні мапи дещо відрізнялись одна від одної, оскільки вони спирались на різних принципах (етнографічному та змішаному – історично-топонімічно-етнографічному); Рудницький критикував навіть Кордубу за «недостатньо критичне ставлення до офіційного статистичного матеріалу», внаслідок чого, мовляв, штучно зменшено українську територію. Однак основна вісь суперечки пролягала не між українськими вченими, і навіть не між польськими та українськими вченими, щоб згадати лише полеміку між Степаном Рудницьким і Еугеніушем Ромером, а між найвищими кабінетами Вашингтону, Лондона і Парижа²⁹.

2.3 Дипломати і картографи на Паризькій мирній конференції

Саме тоді, наприкінці Першої світової війни, східноєвропейські географи, набагато більшою мірою ніж історики, відіграли роль у творенні нової карти Європи. У Парижі, за столом мирних переговорів, користувалися мапами – але не військовими, чи історичними, а етнографічними. Розпад чи розвал Габсбурзької та Оттоманської імперії вплинув на девальвацію історичної аргументації, актуалізував натомість проблему «малих націй» (важливими винятками з цього правила були Польща і Чехія, де як раз історична аргументація працювала в їхню

²⁸ М. Кордуба, Північно-західна Україна, Відень: Накладом Союзу Визволення України, 1917; *Його ж.* Територія і населення України, Відень 1918.

²⁹ Ларі Вульф у своїй розвідці, присвяченій Вудро Вільсону ретельно проаналізував вплив оточення американського президента на його ментальну мапу Східної Європи (*Larry Wolff, Woodrow Wilson...*). Пів століття раніше Тарас Гунчак (*Hunczak T., Sir Lewis Namier and the Struggle for Eastern Galicia, Harvard Ukrainian Studies, 1977, vol. 2, P. 198-210*) аналізував роль авторитетного співробітника британського міністерства закордонних справ (Foreign Office), Льюїса Нейм'єра у формуванні позиції Великобританії щодо Східної Галичини під час Паризької мирної конференції.

користь). Зламним моментом стала промова Томаса Вудро Вільсона зі знаменитими чотирнадцятьма пунктами у січні 1918 року, де, зокрема, мова про право на самовизначення, а також, у тринадцятому пункті, про створення окремої польської держави з доступом до моря. Застосування права нації на самовизначення стало одним з предметів цих переговорів, тож не дивно, що географи, автори етнографічних мап та атласів виступали як експерти. Проведення кордонів між новими державними утвореннями після розпаду Австро-Угорщини становило неабияку проблему. Далеко не завжди вирішальною була сила аргументів. Війна начебто то закінчилася, проте надалі переважав аргумент сили, себто збройне захоплення спірної території. Найбільше промовляв до уяви очільників держав-переможців один аргумент: загроза з боку більшовицької Росії.

Під час мирних переговорів набагато більше шансів пробитися з аргументами мали ті, за ким стояв досвід міжнародної співпраці. Міжнародне реноме і особисті зв'язки з американськими чільними політиками Ігнаці Падеревського – загальновідомий фактор, що посприяв успіху та вирішенню питання польсько-українського кордону в користь Польщі, натомість вплив Еугеніуша Ромера на пропольську позицію американської делегації ширше висвітлили лише недавно Стівен Сігель і Мацей Гурний³⁰. Іншими словами, якщо польська делегація могла апіорі розраховувати на увагу учасників Паризької мирної конференції, адже створення польської держави гарантував

³⁰ Мова про пропольські симпатії Ісаї Бовмана, директора Американської географічної асоціації, головного експерта у територіальних справах команди Вудро Вільсона та дружбу Бовмана з Еугеніушем Ромером, а також зв'язки ще одного американського експерта, історика Роберта Говарда Лорда з Ромером. *Steven Seegel, Map Men...*, p. 165-166. Цит за: *Larry Wolff, Woodrow Wilson...*, с. 117. Вульф пише також про взаємини з Падеревським (Тамже, с. 122-124). Стівен Сігель ще в розвідці 2012 року (*Mapping Europe's Borderlands*) звернув увагу на цей феномен. Згодом писав про це в праці, присвяченій аналогічній темі Мацей Гурний (*M. Górny, Krześlarze ojczyzn...*).

13 пункт Вільсонівських вимог, то її позицію суттєво підкріпили саме міжнародні зв'язки членів польської делегації та її чільних експертів. Їхні територіальні постулати йшли врозрід з постулатами української делегації, яка з немалим трудом виборолала собі право на участь.

Українські та польські проекти відновлення чи здобуття незалежності означали неминуче протистояння. Це розуміли найбільш прозорливі політичні мислителі напередодні Першої світової війни, сподіваючись (щоправда, без особливої надії), що конфлікт матиме цивілізовану форму. Якщо питання приналежності Правобережної України для поляків не було першочерговим, то Галичини безумовно так. Адже Галичину вони вважали польським П'ємонтом, що в майбутньому стане початком відродження державності. Надія на пом'якшення у взаєминах, яка з'явилася на схилі XIX століття («нова ера»), швидко занепала. Як тільки польські політики збагнули, що на їхніх очах створено український П'ємонт, взаємини повернулися до стану конфронтації. Польські політики, при чому всіх спрямувань, сприйняли розвиток українського національного руху та його постулати як зазіхання на позицію поляків як *primus inter pares* в автономній Галичині. Про визнання рівних прав русинів / українців до Східної Галичини, зі Львовом включно, не могло бути мови. Про роль Галичини в єврейському націотворенні – живого до сьогодні міту «Матері Ізраїлю» (краю цадикив і рабінів, а водночас – колиски сіонізму) обидві сторони дружньо «забули».

Галичина на ментальній мапі українців мала неабияке значення, хоч і становила невелику в процентному відношенні частину всіх українських територій та її населення складало не більше ніж шосту частину всього народу. Львів посів важливе місце на цій загальноукраїнській мапі, але ніколи не міг би претендувати на роль столиці. Однак Львів став нею – на дуже короткий час, і його столичному статусу поклав край не стільки перехід міста у руки поляків, скільки урочистий Акт Злуки, проголошений на Софіївській площі в Києві 22 січня 1919 року. Ідея української самостійної і соборної держави здійснилася,

і ця мить для українців стала на наступні десятиліття точкою віднесення і символом єдності. Виникло поняття «соборника» – прихильника ідеї об'єднання українських земель. Однак землі були поділені вже не між двома імперіями, а між чотирма державами: СРСР, Польщею (Східна Галичина і Західна Волинь), Румунією (північна Буковина) і Чехословаччиною (Закарпаття).

3. Східна Галичина та інші назви спірної території: що з ними не так?

3.1 Східна Галичина

Поняття Галичини з'явилося в модерну добу, хоч його коріння сягає ще часів Галицько-волинського князівства³¹. Назви Східна (і Західна) Галичина почали використовуватись лише в середині XIX століття. Якщо перша стала доволі поширеною, то друга – менше, оскільки в той час надавали перевагу назві Нова Галичина, що відповідало територіальним змінам, які відбулися після ліквідації автономної Краківської Республіки

³¹ Галичина як історичне поняття була предметом безлічі досліджень. Тут немає потреби звертатися до них. Варто лише зазначити, що австрійська влада запровадила офіційну назву «Королівство Галичини і Лодомерії» (повна офіційна назва, запроваджена після втілення Краківської Республіки 1846 року: *Königreich Galizien und Lodomerien mit dem Großherzogtum Krakau und den Herzogtümern Auschwitz und Zator*). Ця назва пов'язана з історичним Галицько-волинським (володимирським) князівством – латинню *Regnum Galiciae et Lodomeriae* (від м. Галич і м. Володимир). Однак охоплювала також і ті території, які ніколи до Галицько-волинського князівства не належали (власне Малопольщі та Сілезії). З 1850 року ця територія стала «коронним краєм». Американський дослідник модерної історії Східної Європи, автор відомої праці «Винайдення Східної Європи» Ларі Вульф продовжив цю концепцію «винайденої території» у своїй книжці, присвяченій Галичині: «Галичина, винайдена 1772 року; її історичне існування продовжувалося менше ніж півтора століття, з 1772 року до кінця Першої світової війни» (*L. Wolff, The Idea of Galicia : History and Fantasy in Habsburg Political Culture, Stanford University Press, 2010*).

1846 року. Землі, втілені до Габсбурзької імперії ще 1772 року (після першого поділу Давньої Речі Посполитої) зазвичай називали просто Галичиною. Східна Галичина функціонувала окремо в адміністративному сенсі протягом відносно короткого періоду між 1849–1867 роками. З запровадженням галицької автономії у 1867 році формально цю окремішність скасовано, проте зберігся поділ судової адміністрації: там, де закінчувалася юрисдикція львівського округу (Ярослав, Сянок), там і проходила західна межа Східної Галичини.

Неформально як назва Східна Галичина функціонувала протягом близько ста років, з середини ХІХ ст. до кінця Другої світової війни, і використовувалася як у внутрішньому, так і в міжнародному контексті³². В дипломатичних документах закріпилася назва Східна Галичина, в версіях різними мовами (анг. Eastern Galicia, фр. La Galicie orientale). В українському трактуванні поняття Східної Галичини поступово набувало значення «української етнічної території». У міжвоєнний період саме ця назва стала з огляду на цензуру заміником ЗУНР чи Західної України. Натомість у трактуванні польських істориків ХІХ століття саме поняття Галичини було «австрійською видумкою». Що не заважало усім мешканцям цього регіону – українцям, полякам, євреям, німцям на щодень використовувати саме цю назву в різних мовах – Галичина, Galicja, Galicje, Galizien.

Межі Східної Галичини на сході і півночі проходили вздовж російсько-австрійського кордону (річка Збруч), на півдні натомість відділяв її від Буковини Черемош, а на південно-заході від Королівства Угорщини – хребет Карпат. Внутрішня межа між Східною і Західною Галичиною проходила межиріччям

³² Докладніше про це писав польський історик Генрик Батовський (*H. Batowski, Pojęcie polityczne Galicji Wschodniej, [w:] Ukraińska myśl polityczna XX wieku. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego i Fundację św. Włodzimierza Chrzcziciela Rusi Kijowskiej w Krakowie 28-30 maja 1990 roku w Krakowie, pod red. M. Pułaskiego, Kraków, 1993, s. 33-43*).

Оля Гнатюк

Сяну та Віслока і приблизно співпадала з етнографічною межею між руським / українським населенням та на заході – польським. Закріплення цього поділу обстоювали в Відні українські галицькі політики, однак остаточно успіху не добилися. Територія Східної Галичини охоплювала 50 повітів та столицю краю – Львів, територія Західної Галичини – 29 повітів з Краковом; співвідношення між цими регіонами становило було 70% і 30% території.

За переписом 1910 року, в якому рубрики національності не існувало, відмічалось лише віросповідання та мова щоденного вжитку, на території Східної Галичини проживало близько 3.5 мільйона (62%) греко-католиків, 1.3 мільйона (25%) римокатоликів та 700 тисяч (13%) юдеїв³³. У містах переважала польська, у містечках – єврейська, а в селах – українська людність. Результати перепису по-різному інтерпретували, а подекуди й оспорювали і українці, і поляки. Найбільш відомі позиції висловили, з одного боку – Степан Томашівський, представник невизнаної делегації ЗУНР на Паризькій мирній конференції і географ Степан Рудницький, автор атласу України (1916), а з другого – Еугеніуш Ромер, автор «Географічно-статистичного атласу Польщі» (1916)³⁴, діяч націонал-демократичних поглядів, директор Географічного бюро та експерт польської делегації на Мирній конференції в Парижі 1919 року і на переговорах у Ризи 1921 року. Томашівський доводив, що реальна цифра українського населення досягає близько 4 мільйонів (70%), і вважав Східну Галичину українською територією. Прийняття етногра-

³³ Berufsstatistik nach den ergebnissen der Volkszählung vom 31 December 1910 in Osterreich. Galizien und Bukowina, bearbeitet von dem Bureau der K. K. statistischen Zentralkommission, Wien 1916.

³⁴ Атлас Ромера був для Вудро Вільсона та його співробітників одним з аргументів за внесення 13 пункту про встановлення незалежної польської держави до вимог для досягнення миру в Європі. Див.: *Steven Seegel. Remapping the geo-body: Transnational Dimensions of Stepan Rudnyts'kyi and his contemporaries*, in: *The Future of the Past: New Perspectives on Ukrainian History*, ed. S. Plokhyy, Cambridge: Harvard University Press, 2016, p. 225.

фічного критерію давало безсумнівну більшість українцям, як на території Східної Галичини, так і на підросійській території. Цей критерій етнічної більшості та проголошення незалежності, спочатку УНР, а потім ЗУНР, стали основою для вимоги визнати права українців на самовизначення. При тому українці покликалися на принципи, проголошені Вудро Вільсоном. Етнічний критерій не був для поляків визначальним, однак вимагав реакції на міжнародній арені, зокрема на Паризькій мирній конференції. Ромер оспорував цифри перепису і настоював на тому, що українці становлять не більше 55% населення і прагнув до того, щоб визнати цю територію мішаною, польсько-руською. У Парижі Ромер рішуче протиставився ідеї визначення кордонів згідно з етнографічним принципом, оскільки це б завадило «справедливому» вирішенню питання польсько-українського кордону. Стратегія польського географа полягала в тому, щоб виявити якомога більше польських анклав на територіях Давньої Речі Посполитої. Галичина цікавила його в першу чергу, оскільки саме вона була його «малою батьківщиною». Другим елементом його стратегії було доказати з допомогою статистичних даних, що українці, яких називав винятково русинами, були найбільш неосвіченим та бідним прошарком галицького населення, а отже, за означенням нездатним до державотворення, поляки натомість стояли на незрівнянно вищому цивілізаційному рівні³⁵. Іншою концепцією, яку просу-

³⁵ *Witold J. Wilczyński, Українці / Rusini w pracach Jana i Eugeniusza Romerów, „Przegląd Geopolityczny” 2018, nr 26, s. 32-51.* Ця тактика була частиною програми націонал-демократів і стала частиною стратегії польської закордонної політики. Приклад її втілення – промова Романа Дмовського під час Паризької мирної конференції 29 січня 1919 року. Короткий зміст цієї промови викладено в звіті американського представництва: «Eastern Galicia Eastern Galicia was, he admitted, a disputed territory, but he claimed that they were unable to organize a Government and pointed to the fact that in the intellectual professions, excluding small farmers and clergy, there were 400,000 Poles and only 16,000 Ruthenes. They might be entitled to home rule but they were unable to create a separate state» (див.: *Papers Relating to*

Оля Гнатюк

вали на той час польські географи була т. зв. лінія рівноваги, себто проведення межі в такий спосіб, щоб по обох боках кордону залишилося приблизно стільки ж іншого за етнічним походженням населення. Такий принцип означав зміщення польсько-українського кордону на схід, убік Збруча, себто давнього кордону Австро-Угорщини, оскільки на території Західної Галичини кількість руського (українського) населення була відносно невеликою, а крім того, його рахували окремо від українців / русинів, як етнічну меншість, вигадуючи різні концепти на зразок «населення волоського походження».

Дані останнього австро-угорського перепису населення 1910 року дали серйозний поштовх дослідженням, які мали прикладне значення для націотворення. Так було скрізь в Австро-Угорщині, а у випадку українського національного руху зокрема; досить згадати діяльність Степана Рудницького. Напередодні і під час Першої світової війни цей процес став ще більш інтенсивним: лише 1918 року опубліковано на території Австро-Угорщини 30 карт. Однією з них була мапа в опрацюванні історика Мирона Кордуби для популярного видання «Північно-західна Україна», де західні межі української Галичини приблизно співпадають з межею між Східною і Західною Галичиною, з пограничними містами Сянік, Ярослав, Белзєць.

the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference 1919, vol. III, ed. Joseph V. Fuller, Washington 1943, p. 781-782, документ Paris Peace Conf. 180.03101/23, BC-16; електронний доступ: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv03/d53>). Позицію польської делегації щодо питання Східної Галичини аналізували м. ін. Пшемислав Журавський вель Граєвський, Ян Пісулінський та Анджей Новак (*P. Żurawski vel Grajewski. Sprawa ukraińska na konferencji pokojowej w Paryżu w roku 1919*, wyd. II, Warszawa : Semper, 2017, s. 33; *J. Pisuliński, Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923*, Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Seria: Monografie FNP, 2004, II wyd. – Toruń, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2013; *A. Nowak. Pierwsza zdrada Zachodu. 1920 – zapomniany appeasement*, Kraków : Wydawnictwo Literackie 2015).

Географ Степан Рудницький, «батько української географії»³⁶ визнав межі, які накреслив Кордуба мінімальними.

Суперечка польських та українських географів, картографів та істориків з обох боків дійшла точки кипіння у 1919 році, коли з'явилися м. ін. праці Кордуби «Українська національна територія в Галичині і урядова австрійська статистика» та Станіслава Павловського «Римо-католицьке населення в польсько-руській частині Галичини»³⁷, з цілком протилежними тезами. Якщо український автор доводив, що на території Східної Галичини однозначно переважає українське населення, то польський автор твердо обстоював думку, що ця територія мішана, і що під тиском руського елемента кількість римо-католиків поступово зменшувалась. Праця польського географа була двомовна, польсько-французька; не підлягає сумніву, що з метою вплинути на міжнародну громадську думку. Не виключено, що цю мапу використовували не лише під час переговорів з місією Антанти, а й на Паризькій мирній конференції. Атлас Ромера безсумнівно зіграв там важливу роль. Війна на мапі продовжувалася і після закінчення війни, викликаючи щоразу сильні емоції. Однак після рішення Ради Амбасадорів 1923 року картографія вже не відігравала такої важливої ролі. Почалася натомість війна на слова, за визначенням Катажини Гібель³⁸.

У самому понятті Східної Галичини в українському слововжитку прихований суцільний парадокс: адже це найзахідніша (крім Закарпаття) частина території сучасної України, яка, проте назвалася східною. Зрозуміло, що не з української перспективи, а з австрійської. Українці свою новостворену державу назвали

³⁶ *Stephan Rudnytskyi*: *Ukraina. Land und Leute*. Wien, 1916.

³⁷ *Stanisław Pawłowski*. *Ludność rzymsko-katolicka w polsko-ruskiej części Galicji z dwoma mapami*, Lwów, 1919.

³⁸ *Katarzyna Hibiel*. *Wojna na mapy, wojna na słowa. Onomastyczne i międzykulturowe aspekty polityki językowej II Rzeczypospolitej w stosunku do mniejszości ukraińskiej w Galicji Wschodniej w okresie międzywojennym*. *Slavische Sprachgeschichte* Bd. 7, Lit, Wien, 2014.

Оля Гнатюк

чітко: Західноукраїнська народна республіка. Польська влада заборонила не тільки публічне використання поняття Західна Україна, а й намагалася витіснити використання Східна Галичина як її замітника, щоб запобігти «українській ірреденті» та смислово виокремленню цієї території. Проте галицькі українці, всупереч вимогам міжвоєнної польської влади, залишилися при понятті Східна Галичина, використовуючи його як синонім для ЗУНР, ЗОУНР чи сучасної території, яка входила у склад української держави. Вживання цих понять у пресі, особливо Західна Україна, часто закінчувалося втручанням цензури. Східну Галичину цензура толерувала.

У міжвоєнний період польська влада, в тому числі й представники місцевої державної адміністрації, відмовились від назви Східна Галичина, оскільки вона нагадувала про період поділів Польщі та нав'язаний австрійською владою політичний порядок і територіальний устрій. Сама назва була начебто прямим посиланням на «історичні права» Габсбургів на ці землі. Ця історична образа, разом з новішою, приписуваною українцям змовою з Віднем, з метою зменшити роль поляків у цьому краю, спричинилися до того, що у Польщі вирішилися позбутися якомога швидше Східної Галичини як важкого спадку від часів «австрійського поневолення» (*zaboru austriackiego*). З моменту запровадження польською владою нового адміністративного поділу у 1921 року щодо території Галичини використовували формулу «давня Галичина» і активно просували нову назву. Цей погляд в адміністративному порядку намагалися нав'язати й українським громадянам Другої Речі Посполитої. Хоч компроміс був можливий – вистачила невелика правописна зміна: східна Галичина, замість Східної Галичини, адже самого поняття Галичини не вилучено зі щоденного слововжитку.

3.2 Польська відповідь на Східну Галичину: Східна Малопольща

З початку 1920-их років Східну Галичину почала витісняти у польському слововжитку інша, свіжо вигадана назва – «Східна

Малопольща», яка не мала нічого спільного з історичною спадщиною і належала до інструментів політичної домінації над спірною територією. Поняттям Малопольщі до кінця XVIII століття охоплювали краківське, люблінське і сандомирське воєводства. На сході Малопольща межувала з Руським воєводством, яке з XIV століття входило в склад Корони і аж до поділів Давньої Речі Посполитої було окремою одиницею. Територія Руського воєводства співпадала з межами Східної Галичини. Спроба охопити назвою Малопольщі територію Східної Галичини мала чітку політичну мету, яка виходила поза межі бажання чим швидше розпрощатися зі спадком Габсбурзької імперії. Йшлося винятково про нав'язання ідеї про споконвічну польськість Східної Галичини.

Нову-стару назву спробувала використати польська дипломатія на міжнародній арені з метою закріпити статус спірної території за Польщею. Восени 1922 року тодішній міністр закордонних справ Габріель Нарутович, пояснюючи під час закордонного візиту факт організації парламентських виборів на території, яка в розумінні міжнародного права не належала до Польщі, використав саме цей термін: Східна Малопольща³⁹. Однак цієї назви закордоном не сприйняли, чи то вгадавши приховану мету – символічне заволодіння спірною територією, чи то з огляду на інерцію, досить сказати, що назва Східна Галичина надалі функціонувала як основна протягом всього міжвоєнного і воєнного періоду в дипломатичних документах і в пресі.

Протягом всього міжвоєнного періоду назва «Східна Малопольща» не була затверджена на законодавчому рівні, але була нормативною і за використання іншої в публічному просторі

³⁹ З ідкою іронією цей факт коментувала щойно відновлена газета «Діло» (Польська легенда, «Діло» нр 22, 1 жовтня 1922, с. 1-2).

Оля Гнатюк

притягали до відповідальності, щоправда тільки українців⁴⁰. Формально йшлося нібито про відхрещення від нелюбого австрійського спадку та відновлення «історичної справедливості», хоч тоді логічно було би повернутися до старої історичної назви, себто Руського воєводства. Однак ця назва була неприйнятна, бо вказувала на її руськість / українськість. Нав'язування назви Східна Малопольща становило продовження польсько-української війни 1918–1919 років, тепер вже не в мілітарній, а в риторичній формі. Відтак, в українській публіцистиці поняття «Східної Малопольщі» належало до тих, що викликали найбільше обурення через переінакшення фактів, і вживалося переважно в лапках.

3.3 Східні воєводства Другої Речі Посполитої

Це визначення, якщо обмежити його до південно-східних воєводств – львівського, станиславівського і тернопільського, – принаймні на перший погляд здається найбільш нейтральним. Однак і в цьому довгому словосполученні прихована проблема: по-перше, його нав'язав уряд в адміністративному порядку (після рішення Ради Амбасадорів 1923 року), по-друге, означало визнання де факто не лише адміністративного поділу, а й державної приналежності. Проте в парламентській діяльності саме цією назвою, паралельно зі Східною Галичиною, послуговувалися українські галицькі політики міжвоєнного періоду.

3.4 «Історична» Червенська земля

Паралельно, ще до Першої світової війни з'явилася квазі-історична назва «Червенська земля» (мета – довести спокон-

⁴⁰ Таких випадків безліч, починаючи від найнижчого рівня – втручання цензури, до найвишого – на рівні парламенту. Для прикладу, Марія Яворська, голова бюджетної комісії освіти у Сеймі, відмовилась винести на порядок денний правку до закону, яку запропонував посол Великанович, визнаючи її неконституційною з огляду на використання поняття Східна Галичина (На парламентарній арені. Термін «Східна Галичина» в інтерпретації посолки Яворської є неконституційний і незгідний з посольським приреченням, «Діло» nr 35, 18 лютого 1932, с. 3).

вічної польськості території, що сягає корінням початків історичної Польщі та Русі). Її вигадали історики львівського відділу Польського історичного товариства зі Станіславом Закшевським на чолі. Назва набула поширення у 1930-ті роки, коли її стали використовувати вже не тільки історики, а й політичні діячі, переважно праві і крайньо праві. У другій половині 1930-их років з'явився й журнал «Ziemia Czerwieńska», а лідер націонал-демократів, професор Львівського університету Яна Казимира, Станіслав Грабський видав брошуру під заголовком «Червенська земля – споконвічна, інтегральна частина Польщі»⁴¹.

Ця назва – в переконанні її винахідників – мала ту перевагу над Східною Малопольщею, що була начебто історично обґрунтована, а водночас вказувала на начебто незаперечні історичні права поляків до цієї землі, на яких українці були «напливовим населенням». Станіслав Грабський, лідер націонал-демократів в Галичині писав:

*«найдавнішим населенням наших південно-східних воєводств були поляки. Однак у другій половині X століття ці землі завоював князь Володимир, і наступні три століття тут правили руські князі. Саме вони запровадили східне християнство. [...] Місцеве польське населення рутенізували; тоді ж на цю територію стали напливати зі сходу руські осадники»*⁴².

Грабський і його однодумці використовували цю назву з політичною метою, щоб, з одного боку, заднім числом поборювати давно неактуальні австрійські претензії до цих територій, з іншого – для компрометації цілком реального сучасного противника:

«В останні хвилини свого існування, напередодні розвалу Австро-Угорської монархії, внаслідок програної війни німецько-австрійське командування допомогло українській партії в орга-

⁴¹ Stanisław Grabski. Ziemia Czerwieńska odwieczna, nierozdzielna część Polski, Lwów 1939.

⁴² Там же, с. 3.

Оля Гнатюк

нізації і проведенню збройного замаху на Львів та всю Червенську землю»⁴³.

В процитованому фрагменті віддзеркалено не тільки суть політичного використання самої назви, а й прийняту в польській громадській думці інтерпретацію проголошення Західноукраїнської Народної Республіки, про що піде мова в наступному параграфі.

Цілком зрозуміло, що серед галицьких українців ця нова-стара назва, вдавано нейтральна, не здобула підтримки: єдині випадки її використання – в цитатах з польських публікацій, при чому завжди наголошувалося на шовінізмі авторів.

Наприкінці 1930-их років група публіцистів кола «Політики» Єжи Ґедройця – брати Александр та Адольф Бохенські, Владзімеж Бончковський, а також Ян Станіслав Лось зробили спробу перехопити цю назву з метою переконати противників в необхідності надання цим територіям автономії⁴⁴. Однак у цих політичних умовах не могло бути мови про будь-яку автономію. Парадоксально, ця назва пережила Другу світову війну тільки у вузькому колі польських прихильників польсько-українського порозуміння; нею користувалися поодинокі автори паризької «Культури». Прихильники націонал-демократів про неї забули.

3.5 Східні Креси

Найбільш поширеною в польській мові назвою для території Східної Галичини були і надалі залишаються Креси – паралельно з назвою Східні Креси (інколи українською мовою перекладають як Східні країни⁴⁵). Інколи додається географічне

⁴³ Тамже, с. 4.

⁴⁴ W. Bączkowski, A. Bocheński, J. Łoś, Problem polsko-ukraiński w Ziemi Czerwieńskiej, Warszawa : Polityka, 1938.

⁴⁵ Такий переклад вводить в оману, оскільки нашаровується на раніше (XIX ст.) розуміння, де країни згрубува дорівнювали Наддніпрянщині часів XVII ст. Література присвячена самому поняттю Східні Креси нараховує десятки томів. Тут варто назвати збірник, в якому автори оглянули еволюцію поняття з XIX століття по наш час: Kresy – ројесіе і

уточнення: Південно-Східні Креси Другої Речі Посполитої. Міт Кресів є одним з найсильніших у польській культурі; без нього годі уявити модерну польську націю. Завдячуємо його літературі XIX століття, від української школи в польському романтизмі починаючи, з Юліушем Словацьким включно, до Генрика Сенкевича. У першій половині XX століття цей міт лише зміцнився, хоч немає знакових талановитих творів, які б могли мірятися зі Словацьким чи Сенкевичем.

Після Другої світової війни, в умовах комуністичної Польщі і примусово-добровільної польсько-радянської дружби побутував міт Кресів лише в неофіційному спілкуванні та в еміграції. З новою силою відродився протягом останніх тридцяти років, однак в суттєво зміненій формі: якщо старий міт дивовижним чином зберігав баланс між раєм і пеклом⁴⁶, то в новому пекло взяло верх. Втрачені Креси це вже не просто втрачений рай, втраті передувало пекло на землі: масові етнічні чистки, названі найжорстокішим з геноцидів (*genocide atrox*). І саме описові цього пекла 1943–1945 років присвячена значна частина публікацій. Якщо згадується в них про українсько-польську війну 1918–1919 років, то лише побіжно і переважно як про передвісник майбутніх подій.

Східні Креси, окрім міту, з яким пов'язане велике емоційне навантаження – це також конкретні політичні і повсякденні практики, де місцеве населення є лише їх об'єктом, натомість «титильна нація» – справжнім господарем. І саме ця складова поняття, а не периферійність, закладена в слові Креси – окраїни, найбільше дошкуляла українцям. Тож нічого дивного, що в українському слововжитку, особливо в Галичині міжвоєнного

rzeczywistość : zbiór studiów pod red. Kwiryny Handke, Warszawa Instytut Sławistyki PAN 1997.

⁴⁶ *Danuta Sosnowska*. Kochanie się i umieranie w “kraju leżącym na metafizycznej krawędzi” [w:] “Kresy”, 1994 nr 20 s. 37-42.

Оля Гнатюк

періоду, це слово завжди стояло в лапках, і переважно писалося з малої літери.

3.6 Східна Галичина і заборонена Західна Україна

В українському слововжитку використовувалися або традиційно Східна Галичина, або поняття Західна Україна, відповідно до назви, офіційно визнаної після Акту Злуки 22 січня 1919 року – Західні області Української Народної Республіки. Іншим поняттям, яке використовували українські підпільники – були Західно-українські землі і поширене скорочення ЗУЗ. Це поняття у 1918–1919 роки дорівнювало Східній Галичині з Буковиною, натомість у міжвоєнний період охоплювало, крім Східної Галичини (вже без Буковини), також західну Волинь і Холмщину. Якщо використання поняття Східна Галичина зустрічалося зі спротивом з боку польської влади у випадку, коли ним користувалися українці, то назву Західна Україна цензура повністю вилучила з легальної української преси.

Натомість у радянській українській пресі навпаки – це найчастіше використовуване поняття, разом з основним посилком: «Західна Україна гине, а ми зобов'язані нести їй допомогу». Це й стало згодом основним лозунгом радянського «визволення Західної України» 1939 року. Після «возз'єднання» цю назву радянська влада бажала чим швидше стерти і замінити іншою – західні області УРСР. В українській пресі періоду 1939–1941 рр. зустрічаємо здебільшого таку назву, або «давня Західна Україна» (як і «давня (панська) Польща» – бывшая Польша).

Назва «Західна Україна» вважалася у Польщі більшовицькою вигадкою, хоч насправді вона з'явилася раніше аніж більшовицький проєкт Галицької радянської республіки і була вповні легітимною. Однак не в умовах міжвоєнної Польщі, де навіть використання етноніму українець, український викликало спротив – як на рівні адміністративному, так і в побуті. Офіційно вживаним у польській адміністрації була «narodowość ruska», «język ruski» (руської національності, руська мова). Словники початку ХХ століття фіксують старе значення понять Україна –

як невизначеної чітко пограничної території. У публікаціях, зокрема політичній публіцистиці, автори дуже часто лапкують етнонім українець. За цим стояло тверде переконання, що Україна немає ані твердих історично-географічних основ, ані державної традиції, а отже є неісторичним народом, який нездатний до державотворення. Такої інтерпретації притримувалися не лише автори з табору націонал-демократів, – це переконання поділяла значна частина польської громадської думки. Тим важливіші були ті, хто намагався переконати польське суспільство в необхідності пошуків порозуміння з українцями⁴⁷.

3.7 Етнічні українські території під польською окупацією

Термін «польська окупація» вочевидь, з'явився як реакція на заклики з боку поляків визволити Львів «з-під української окупації». З точки зору міжнародного врегулювання статусу Східної Галичини термін «польська окупація» стосується винятково цієї території та періоду 1919–1923 рр. Однак термін переважно використовується, як у минулому, так і в сучасній українській публіцистиці та історіографії щодо всього міжвоєнного періоду, а не лише до проміжку між поразкою у війні та відступом за Збруч до рішення Ради Амбасадорів, і охоплює не лише Східну Галичину, а й територію Волині (а іноді також Холмщини та Підляшшя).

Саме поняття «етнічних територій» викликає несприйняття з огляду на етноцентризм і виключення прав польського населення. У наступній частині цього питання буде присвячено ще окрему увагу.

3.8 Сучасний слововжиток та проблеми з ним пов'язані

Майже всі вище перелічені назви використовуються і в сьогодинішньому слововжитку в польській та українській мові.

⁴⁷ До нечисленних прихильників польсько-українського порозуміння і визнання права українців як нації належало у 1920-ті роки середовище журналу «Droga» (Шлях), а 1930-ті роки середовища «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego» (Польсько-український бюлетень) та «Polityki» (Політика).

Більшість з них, через смислове та емоційне навантаження, дозволяє ідентифікувати світогляд автора / авторки. Жодної з назв інша сторона не сприймала як нейтральної. Сьогодні найменш емоцій викликає з обох боків Східна Галичина, проте це не означає, що саме цій назві надають перевагу українські та польські історики. З одного боку, доволі часто трапляється використання поняття «українські землі під польською окупацією», натомість з іншого – «Східна Малопольща» або набагато поширеніші «Креси». В українському прочитанні цих двох останніх термінів присутнє (хоч не завжди прямо висловлене) побоювання перед реванжизмом. В польській інтерпретації термін «польська окупація» сприймається щонайменше як релятивізм, адже поляків поставлено в один ряд з німецькими та радянськими окупантами Галичини під час Другої світової війни. Однак головна причина несприйняття з польського боку цього терміну – заперечення прав поляків до цієї території і права на включення Галичини до Другої Речі Посполитої. Крім того, використання цього терміну означає право на опір – на використання всіх засобів до боротьби з окупантом, а отже польська сторона трактує це як спробу морального виправдання масового знищення польського населення на території Волині і Східної Галичини у 1943–1944 роках.

Сучасні українські вчені, досліджуючи історію 1918–1923 років, себто від проголошення ЗУНР до рішення Ради Амбасадорів, зазвичай вживають назви Західна Україна, західноукраїнські землі, набагато рідше – Східна Галичина. Більшість академічних і шкільних підручників, а також наукових статей та монографій використовує саме це поняття. Вислів «українські землі під польською окупацією» щодо всього періоду 1919–1939 (а не 1919–1923) і щодо всіх західноукраїнських територій (а не Східної Галичини) трапляється не тільки в публіцистиці, а й в наукових публікаціях та академічних посібниках.

«Кресовий дискурс», який з 1990 року був найбільш розповсюджений у середовищах, об'єднаних у кресових товари-

ствах Польщі, поступово поширювався на всі сфери вжитку завдяки популярним виданням, путівникам, а навіть кулінарним книжкам. Протягом останнього десятиліття він став домінуючим, не лише в популістських виступах політиків, а й у діяльності урядових⁴⁸ та неурядових організацій⁴⁹. Цей термін з'являється і в працях шанованих істориків⁵⁰. У Польщі не вдалося втілити в життя заклик французького історика Даніеля Бовуа «czas położyć Kresom kres» (час покласти Кресам край), та й слід визнати, не вистачило критичної маси серед польських публічних інтелектуалів⁵¹. Попри цілеспрямовані зусилля науковців

⁴⁸ Характерним прикладом є праця Тадеуша Анджея Ольшанського під назвою *Західні Креси. Місце Східної Галичини та Волині в українській державі* (T.A. Olszański, *Kresy Zachodnie. Miejsce Galicji Wschodniej i Wołynia w państwie ukraińskim*, Prace Ośrodka Studiów Wschodnich, t. 23 Warszawa 2013). Центр східних студій є урядовим аналітичним осередком. Ольшанський – автор першої «Історії України», що була видана в Польщі після 1989 року. Прикладаючи польське поняття Креси до аналізу українського політичного життя, він ставить поширену на той час – останнього року президентури Януковича – тезу про маргінальність західних регіонів, як в економічному і політичному сенсі, так і в інтелектуальному, вважаючи роль Львова та Східної Галичини в розвитку модерної української політичної нації за перебільшену. Явне шаденфрейде з'являється, коли мова про (гаданий) розвиток галицького сепаратизму.

⁴⁹ Про це явище див.: *Małgorzata Głowacka-Grajper. Transmisja pamięci : działacze “sfery pamięci” i przekaz o Kresach Wschodnich we współczesnej Polsce*. Warszawa : Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2016.

⁵⁰ Перелічити навіть найважливіші праці неможливо, тому обмежуся до тих, які безпосередньо дотичні до нашої теми: Влодзімежа Менджецького (*W. Mędrzecki, Kresowy kalejdoskop. Wędrowki przez ziemie wschodnie Drugiej Rzeczypospolitej*, Kraków, Wydawnictwo Literackie 2018) та Леха Вищельського (*L. Wyszczałski, Wojna o Kresy Wschodnie 1918–1921*, Warszawa, Bellona 2011).

⁵¹ Про кресовий дискурс найбільше писав Богуслав Бакула (*B. Bakula, Kolonialne i postkolonialne aspekty polskiego dyskursu kresoznawczego (zarys problematyki)*, «Teksty Drugie», 6 (2006), с. 11-32). Однак дослідницький центр, який заснував познанський вчений не мав суттєвого впливу на

Оля Гнатюк

та діячів культури, не вдалося замінити вислів Креси більш нейтральним – пограниччя.

* * *

Термінологія, яка використовується в публічному дискурсі і просторі, а також у науковому дискурсі, має серйозний вплив на польсько-українські взаємини, про що протягом останніх років можна було неодноразово переконатися. Вистачить згадати демарш польського міністра закордонних справ Вітольда Вашиковського під час візиту до Львова 5–6 листопада 2017 року з-під музею «Тюрма на Лонцького», коли на своє запитання, чи Польща окупувала Галичину 1918 року, почув від директора цього музею Руслана Забілого ствердну відповідь.

Двосторонні взаємини не мають бути заручником минулого, тому варто відмовитися від тих термінів, які викликають у сусідів найгостріші реакції, передовсім від «польської окупації західноукраїнських земель». З польського боку такі поняття як «Східна Малополяща» варто було б обмежити до цитат, а не ставити в заголовки, як це іноді роблять сучасні польські історики або в законодавство, як це сталося в випадку оновленої версії закону про Інститут національної пам'яті 2018 року. Щодо поняття Креси, хоч важко сподіватися якоїсь зміни у польському дискурсі протягом найближчого часу, необхідно в публікаціях, публічному дискурсі та в двосторонніх взаєминах акцентувати на тому, що воно належить до тих термінів, що не сприяють українсько-польському порозумінню. Несприйняття по українському боці викликали деякі заходи, проведені з нагоди сторіччя незалежності Польщі у 2018 році: пропозиція вмістити графічне зображення Цвинтаря орлят в польських паспортах нового зразка чи розміщення в публічному просторі на фоні сучасної карти Польщі контурів давніх кордонів. Оста-

польську дискусію про минуле і про ставлення до народів Давньої Речі Посполитої.

точно, після протесту Міністерства закордонних справ України зображення Цвинтаря орлят зникло з проекту, але не з порядку денного (замість нього в паспортах серед плеяди державних мужів опинився портрет наймолодшого захисника Львова, тринадцятирічного Антося Петрикевича). В результаті до порядку денного українсько-польських взаємин повернулося питання символіки на меморіалі Цвинтар орлят, хоч, здавалося, воно вже знайшло своє вирішення кільканадцять років раніше. Реакцію на актуалізацію давньої мапи з нагоди сторіччя незалежності також легко було спрогнозувати. Однак польські урядові кола надали перевагу патріотичним емоціям над політичною доцільністю. Виявилось, що для потреб внутрішньої політики є на найвищому державному рівні є готовність присвятити стабільність міжнародних взаємин з Україною, яка ще донедавна мала статус стратегічного партнера Польщі.

ВИСНОВКИ

Уявлення про Галичину як П'ємонт – польський та український – стало одним зі складових частин міту Галичини доби автономії як колиски національного руху. В українському випадку це уявлення побутує дотепер, почасти за справою ролі Галичини в міжвоєнному періоді, почасти – з огляду на ту роль, яку вона відіграла в УРСР і на початку незалежності. Як кожен міт, і цей має свої переваги як мобілізаційний потенціал, як предмет гордості і як елемент ідентичності. Однак варто пам'ятати, що реалії зламу XIX та XX століть не відповідали уявленням – Галичина, на відміну від П'ємонту була найбільш відсталого провінцією Австро-Угорщини.

Прагнення бачити в Галичині винятково свій «П'ємонт» тривалий час стояло на перешкоді польсько-українському порозумінню. Аж до недавнього часу польська історіографія, присвячена Галичині доби автономії вбачала в українцях конкурента, який намагався досягнути своєї мети коштом поляків і використовував при цьому нечесні методи, зокрема австрійське

Оля Гнатюк

покровительство. І навпаки – українська історіографія підкреслювала всі зловживання поляків, які використовували своє панівне становище як в краю, так і в Відні.

Ментальні мапи початку ХХ століття були взаємно виключними проектами творення незалежних польської та української держав. Бачення цих держав як винятково національних унеможливило порозуміння і робило конфлікт неминучим. Поразка українців у війні з поляками за Галичину не означала відмови ані від ідеї незалежності, ані від ідеї соборності. Тому всі намагання з польського боку перетворити Східну Галичину в органічну і невід'ємну частину Польщі викликали спротив, як у формі політичної боротьби чи підпілля, так у формі заперечення символічного домінування, яким було нав'язування польською стороною нових назв: Східної Малопольщі, Східних Кресів, Червенської землі, і навіть східних воєводств.